

Analisis Sintaksis Penggunaan Kata Nama Jamak dalam al-Qur'an

Syntactical Analysis of the Usage of *Ism al-Jam'* in the Qur'an

HAKIM ZAINAL
FARDIYUZ ABDUL MUTALIB

ABSTRAK

Al-Qur'an ialah kitab suci yang amat istimewa dan keistimewaannya terletak pada gaya bahasa yang indah, di samping isi kandungan yang merangkumi semua aspek kehidupan. Satu daripada keistimewaan bahasa *al-Qur'an* ialah penggunaan kata nama jamak. Kata nama jamak (dikenali dalam bahasa Arab sebagai *ism al-jam'*) ialah kata nama yang mempunyai makna jamak dan tidak mempunyai kata tunggal. Kajian terhadap kata nama jamak dalam *al-Qur'an* merupakan antara pendekatan nahu *al-Qur'an* yang dipelopori sarjana-sarjana nahu terdahulu. Justeru, kajian ini bermatlamat untuk meneliti kewujudan kata nama jamak dan menganalisis bentuk-bentuk penggunaannya dalam *al-Qur'an*. Metodologi kajian ini ialah penggunaan kaedah kualitatif dengan pendekatan analisis dokumen. Kajian memanfaatkan hasil kajian sarjana bahasa Arab silam dan kontemporari berkaitan kata nama jamak. Dapatan kajian ini ialah kata nama jamak disebut dalam *al-Qur'an* dengan dua bentuk, iaitu penggunaannya sebagai kata mufrad dengan mengambil kira lafaznya dan penggunaan secara jamak dengan mengambil kira maknanya. Pemahaman terhadap kata nama jamak dalam *al-Qur'an* amat penting dalam menolak salah tanggapan orientalis terhadap tatabahasa *al-Qur'an*, seterusnya meningkatkan keyakinan umat Islam terhadap kesempurnaan dan keindahannya.

Kata kunci: Kata nama jamak; nahu *al-Qur'an*; orientalis

ABSTRACT

The Qur'an is the most Muslim revered scripture and is considered to be philologically distinctive. This distinctiveness is ascribed to the beautiful language style of the *Qur'an*, apart from its content concerning all aspects of life. One of the distinctiveness of the language of the *Qur'an* is the usage of its *ism al-jam'*. This term *ism al-jam'* literally means plural noun but in essence it is a singular noun that gives plural meaning. The usage of the term in the *Qur'an* is one of the topics of interest initiated by past Arabic scholars of syntax. Thus, this study is aimed at identifying the presence of plural nouns and their patterns in the *Qur'an*. The methodology of this research is library research, emphasizing document analysis approach. This study expands on the findings of past and contemporary scholars of Arabic philology concerning *ism al-jam'*. It is found that *ism al-jam'* in the *Qur'an* comes in two forms, namely their application in singular, taking into account their wording, and their application in plural taking into account their meanings. Such an understanding of *ism al-jam'* in the *Qur'an* is very important as counter-argument to the misleading or wrong perceptions of some critics, especially from the West, who takes lightly the necessity of a deep analysis of the syntax of the *Qur'an*. Subsequently, the counter-argument helps enhance the conviction of the Muslims of the *Qur'an* in its own perfection and beauty.

Keywords: plural nouns; *Qur'anic* syntax; orientalis

PENDAHULUAN

Al-Qur'an merupakan mukjizat terbesar Nabi Muhammad SAW yang Ia diturunkan dalam bahasa Arab, lantas menjadikan bahasa Arab dikenali sebagai bahasa al-Qur'an sejak lebih 1400 tahun yang lalu (al-Qur'an Yusuf 12:1-2; Zukhruf 43:3). Keistimewaan dan keindahan bahasa Arab terserlah secara jelas dalam al-Qur'an, sama ada dari aspek perkataan, tatabahasa, gaya bahasa atau retorik sehingga memukau sesiapa sahaja yang mendengar dan membacanya (Arnida et al. 2008:

18). Kemukjizatan al-Qur'an dari segi bahasa dapat dilihat dari segi susunan huruf, perkataan dan ayat-ayatnya yang disebut sebagai *al-nazm al-Qur'ani* (Abdul Rashid 2009).

Kehebatan bahasa al-Qur'an ini menjadikan bangsa Arab Quraysh yang terkenal dengan kefasihan mereka dalam puisi dan prosa terpaksa mengakuinya walaupun mereka tidak beriman (al-Qur'an, Muddathir 74:18-25). Antara kesan kehebatan al-Qur'an kepada bangsa Arab Quraysh ialah kisah keIslaman 'Umar al-Khattab RA setelah mendengar ayat-ayat dari surah Taha; dan kisah

al-Walid ibn al-Mughirah yang kagum dan takjub serta mengakui kehebatan dan kebenaran al-Qur'an walaupun tidak beriman dengannya (Ahmad Husayn 2002: 15-17).

Al-Qattan (1998: 236-237) dan Idris (2010: 66-67) pula menyatakan, al-Qur'an sebagai mukjizat adalah bersifat *mu'jiz*, iaitu melemahkan, sehingga tiada sesiapa mampu menandinginya, walaupun dari satu aspek sahaja. Allah SWT telah merakamkan cabaran-Nya kepada manusia agar mendatangkan satu kitab seperti al-Qur'an atau sepuluh surah, atau satu surah, atau satu ayat bagi menandinginya, tetapi manusia tidak akan mampu melakukannya walaupun mereka saling bantu-membantu antara satu sama lain (Hud 11:13-14; al-Baqarah 2:23; al-Isra' 17:88).

Pada zaman kini, kajian terhadap al-Qur'an, termasuk tatabahasanya semakin meluas dan banyak kajian dibuat oleh ahli nahu terhadap al-Qur'an. Bahkan, terdapat teori nahu al-Qur'an yang diperkenalkan oleh al-Ansari (1984) dalam buku beliau, *Nazariyyat al-Nahw al-Qur'ani*, yang membincangkan tatabahasa Arab berorientasikan al-Qur'an (Zamri & Kaseh 2011). Kajian terhadap ilmu nahu Arab berasaskan penghujahan daripada al-Qur'an juga memberi nilai tambah terhadap ilmu nahu itu sendiri, seterusnya menghasilkan kaedah nahu yang mantap serta ayat sintaksis yang kemas dan cantik dan mungkin tidak terdapat dalam pertuturan biasa (Kamarul 2010: 53). Kajian tentang kata nama jamak ini merupakan sebahagian daripada kajian terhadap nahu al-Qur'an yang telah dipelopori oleh para sarjana sebelum ini.

PERMASALAHAN KAJIAN

Bermula pada abad ke-20M, ilmu linguistik yang berkembang pesat telah mencetuskan kajian-kajian bahasa yang memerlukan natijahnya dibuktikan dengan bukti-bukti ilmiah yang kukuh (Muhammad Marwan & Wan Moharani 2008: 17). Kajian linguistik Islam pula bersifat universal dan fleksibel merangkumi teori dan praktikal, tetapi mesti berdasarkan prinsip-prinsip yang disandarkan pada nas-nas sahih al-Qur'an dan hadis (Ahmad Shehu 2000: 48-50). Kajian-kajian yang bersifat ilmiah mesti dilakukan bagi mematahkan penyelewengan fakta dan hujah-hujah palsu yang dibawa oleh para sarjana Barat atau orientalis yang bertentangan dengan prinsip-prinsip Islam dalam kajian-kajian mereka.

Kehebatan al-Qur'an sebagai mukjizat agung yang kekal terpelihara sehingga hari kiamat, tidak

dapat ditandingi oleh sesiapa pun sejak mula ia diturunkan hingga ke hari ini. Walau bagaimanapun, terdapat beberapa percubaan sepanjang zaman untuk menandinginya atau menanam prasangka dan keraguan dalam diri umat Islam terhadapnya. Abu Sa'id (2001) dalam artikel beliau yang bertajuk *al-Radd 'ala Awham al-Wahimin Alladhina Hawalu al-Tashkik fi Ba'd Masa'il al-Nahw fi al-Qur'an al-Karim* (Sanggahan Terhadap Tanggapan Golongan yang Cuba Menimbulkan Keraguan Terhadap Beberapa Permasalahan Tatabahasa dalam al-Qur'an), menyatakan bahawa dua orang orientalis, iaitu M. Rafiq al-Haq dan B. Newton telah menuduh al-Qur'an mengandungi tiga belas kesalahan tatabahasa yang tidak sepatutnya ada dalam kitab suci. Kenyataan orientalis yang disebarikan menerusi internet ini adalah bertujuan untuk menggugat keyakinan umat Islam terhadap kesucian, kesahihan dan keagungan al-Qur'an. Justeru, kajian perlu dilakukan untuk menolak dakwaan mereka terhadap kitab suci ini.

Antara tiga belas ayat yang didakwa sebagai mempunyai kesalahan tatabahasa ialah ayat 19, surah al-Hajj, iaitu:

Mafhumnya: Inilah dua golongan (mukmin dan kafir) yang berbantah-bantahan tentang Tuhan mereka. lalu orang yang kafir akan disediakan untuk mereka pakaian dari api neraka, serta dicurahkan atas kepala mereka air panas yang menggelepak.

Dua orang orientalis ini menyatakan terdapat kesalahan tatabahasa dalam ayat ini kerana kata kerja *اختصموا* berbentuk jamak, sedangkan kata nama sebelumnya, iaitu *خصمان* digunakan dalam bentuk *muthanna* (dua). Mereka menyatakan sepatutnya kata kerja ini disebut *اختصما* dalam bentuk *muthanna* supaya selari dengan kata nama sebelumnya dan bertepatan dengan kaedah bahasa Arab. 'Abd al-Majid (2001) cuba merungkai permasalahan ini dengan menyatakan perkataan *خصمان* dalam ayat di atas ialah *ism al-jam'* (kata nama jamak) yang boleh digunakan sebagai *muthanna* jika mengambil kira lafaznya, atau sebagai jamak dengan mengambil kira maknanya, sebagaimana yang diterangkan oleh para sarjana bahasa Arab (al-Ghalayini 1987, 2:64-65; al-Hamlawi 2008: 132; al-Razi 1990, 12:20; al-Zamakhshari 1987, 3:149 & Ibn Hisham 1995: 85).

Penggunaan kata nama jamak dalam al-Qur'an merupakan perkara menarik untuk dikaji dan dihuraikan. Oleh itu, kajian ini menumpukan perhatian terhadap kata nama jamak yang terdapat dalam al-Qur'an dan menganalisis bentuk-bentuk penggunaannya dalam al-Qur'an. Penekanan

diberikan terhadap analisis kata nama jamak yang digunakan *li al-adamiyyin* atau *li al-'aqil* (khusus untuk manusia), manakala kata nama jamak yang digunakan untuk bukan manusia akan disebut secara sepintas lalu sahaja.

OBJEKTIF KAJIAN

Kajian ini bermatlamat untuk menganalisis penggunaan kata nama jamak dalam al-Qur'an, seterusnya menolak salah tanggapan sesetengah pihak yang menyatakan adanya kesalahan tatahabasa dalam kitab suci ini. Kajian ini dijalankan untuk mencapai objektif-objektif berikut:

1. Menjelaskan makna *ism al-jam'* (kata nama jamak) mengikut pandangan sarjana silam dan mutakhir.
2. Menyenaikan kata nama jamak yang terdapat dalam bahasa Arab.
3. Mengenal pasti kata nama jamak yang terdapat dalam al-Qur'an.
4. Menganalisis bentuk penggunaan kata nama jamak berkaitan *li al-adamiyyin* (manusia) dalam al-Qur'an.

METODE KAJIAN

Kajian ini merupakan kajian kepustakaan. Metode yang digunakan dalam kajian ini ialah analisis dokumen yang melibatkan penelitian terhadap ayat-ayat al-Qur'an, karya-karya tafsir, nahu dan karya-karya lain yang berkaitan. Kajian turut mengenal pasti kata nama jamak berdasarkan dapatan para sarjana tatabahasa Arab silam dan kontemporari. Seterusnya, kajian menggunakan *al-Mu'jam al-Mufahras li Alfaz al-Qur'an al-Karim* untuk mengenal pasti kewujudan kata nama jamak dalam al-Qur'an. Setelah kata nama jamak itu dikenal pasti, analisis dilakukan terhadap bentuk dan cara penggunaannya dalam al-Qur'an.

MAKNA *ISM AL-JAM'* (KATA NAMA JAMAK) MENGIKUT PANDANGAN ILMUWAN KONTEMPORARI

Ism al-jam' ialah satu bentuk perkataan dalam bahasa Arab. Istilah *ism al-jam'* merupakan *murakkab idafi* (nama khas yang berasal daripada *mudaf* dan *mudaf ilayh*) daripada dua perkataan, iaitu *ism (mudaf)* dan *al-jam' (mudaf ilayh)*. *Ism* bermaksud kata

nama dan *al-jam'* bermaksud jamak atau banyak. Gabungan kedua-duanya membawa maksud kata nama yang mengandungi makna jamak (al-Ghalayini 1987: 64-65). *Glosari Bahasa dan Kesusasteraan* (1996: 21) dan *al-Munazzamah al-'Arabiyyah li al-Tarbiyyah wa al-Thaqafah wa al-'Ulum* (1988: 645) pula mentakrifkannya sebagai kata nama yang menunjukkan makna jamak dan tidak mempunyai kata tunggal seperti *qawm* dan *sha'b*. Ia turut disebut sebagai kata nama jamak.

'Asi dan Ya'qub (1987: 112) pula menyatakan *ism al-jam'* ialah kata nama yang menunjukkan sesuatu yang lebih daripada dua. Ia terbahagi kepada empat jenis, iaitu:

1. Kata nama jamak yang mempunyai *mufrad* dari segi makna dan tidak dari segi lafaz. Contohnya, *sha'b*, *qabilah*, *qawm* dan *fariq* yang mempunyai *mufrad* dari segi makna, iaitu *rajul* (lelaki) dan *imra'ah* (perempuan).
2. Kata nama yang mempunyai *mufrad* dari segi lafaz tetapi tidak dari segi makna. Contohnya, perkataan *hudhayl* (nama satu kabilah Arab yang terkenal) yang mempunyai lafaz *mufrad*, iaitu *hudhali*.
3. Kata nama yang mempunyai *mufrad* dari segi lafaz dan makna, tetapi tidak dijamakkan dengan *wazan* jamak *al-taksir* (iaitu jamak yang menunjukkan tiga atau lebih dengan mengubah bentuk kata nama tunggal seperti *rijal* - *Glosari Bahasa dan Kesusasteraan* 1996). Contoh: *rakb*, *mufradnya rakib*; dan *sahb*, *mufradnya sahib*.
4. Kata nama yang lafaznya membawa maksud satu atau lebih. Contohnya *al-fulk* yang bermaksud sebuah kapal atau beberapa kapal seperti dalam ayat al-Qur'an berikut:

Jenis	No	Ayat
Mufrad	26:119	فَأَنْجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ ﴿١١٩﴾
Jamak	2:164	وَالْفُلُكَ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ

Hasan (t.th.) pula mentakrifkan *ism al-jam'* sebagai kata nama yang menunjukkan sesuatu yang lebih daripada dua, ia tiada *mufrad* dari segi lafaz dan makna, serta bukanlah merupakan satu lafaz khas di bawah *wazan* jamak *al-taksir* (*wazan* ialah model dalam pembentukan perkataan yang mencakupi bilangan huruf dan sebutannya. Diterjemahkan sebagai 'pola' (*Glosari Bahasa dan Kesusasteraan* 1996). Contohnya ialah *ibil*, *jama'ah* dan *fulk*.

ISM AL-JAM' (KATA NAMA JAMAK)
BERDASARKAN PANDANGAN SARJANA SILAM

Selain daripada cendekiawan mutakhir, pandangan sarjana bahasa Arab zaman silam amat penting dalam pengkajian terhadap tatabahasa Arab. Istilah *ism al-jam'* seperti istilah lain yang mengalami proses perkembangan tertentu sebelum ia menjadi satu istilah mantap dari sudut penggunaannya. Perbincangan berikut mengetengahkan pandangan tiga tokoh silam mengenai kata nama jamak dalam ilmu bahasa Arab, iaitu Sibawayh (m.180H/796M), al-Mubarrid (m.285H/899M) dan al-Suyuti (m.911H/1505M).

Sibawayh (t.th., 3:494) menerusi karyanya *al-Kitab* tidak menggunakan istilah *ism al-jam'* secara mantap seperti yang diketahui dan digunakan pada hari ini, tetapi beliau memilih untuk menggunakan istilah 'ما لم يكسر عليه واحد للجمع' yang bermaksud 'kata *mufrad* yang tidak dijamakkan menggunakan jamak *al-taksir*'. Contoh yang diberikan oleh beliau untuk menjelaskan istilah tersebut ialah *qawm*, *al-nafar*, *al-raht*, *rakb* dan *niswah*. Beliau tidak membincangkan persoalan *ism al-jam'* dalam satu bab yang khusus. Bahkan, ia hanya sekadar sebahagian daripada perbincangan dalam bab *al-tahqir* (dikenali juga sebagai *al-tasghir*).

Sementara al-Mubarrid (1979, 2:291) pula, telah memasyhurkan istilah *asma' al-jam'* melalui karyanya, *al-Muqtadab*. Namun begitu, beliau juga seperti Sibawayh (t.th.), membincangkan tajuk ini dalam huraianya terhadap bab *al-tahqir*. Al-Mubarrid menerangkan makna *ism al-jam'* ialah perkataan yang tidak mempunyai lafaz *mufrad*. Beliau berpandangan perkataan-perkataan ini membawa maksud *jama'ah* (ramai/kumpulan). Walau bagaimanapun, ia merupakan kata nama *mufrad* tetapi bermaksud jamak. Contohnya ialah *nafar*, *qawm*, *raht* dan *bashar*.

Al-Suyuti (t.th., 2:199) melalui karangannya *al-Muzhir fi 'Ulum al-Luhghah wa Anwa'ih* mentakrifkannya sebagai kata jamak yang tidak mempunyai lafaz *mufrad*. Contoh yang diberikan ialah *al-khayl*, *al-qawm*, *al-raht*, *al-tanukh* dan *al-ghanam*. Beliau tidak menggunakan istilah *ism al-jam'* tetapi menggunakan pernyataan lafaz yang maknanya jamak tetapi tiada lafaz *mufrad* baginya. Perbezaan antara al-Suyuti dengan Sibawayh dan al-Mubarrid ialah beliau tidak menghuraikan bab *ism al-jam'* ini berserta dengan bab *al-tahqir* seperti yang dilakukan oleh dua ahli nahu tersebut, tetapi menghuraikannya dalam bab khusus.

Berdasarkan huraian di atas, boleh difahami bahawa lafaz *ism al-jam'* (kata nama jamak) tidak

mempunyai kata *mufrad*, tetapi *mufrad* pada maknanya sahaja. Contohnya, perkataan *jaysh* (tentera) membawa makna jamak dan ia tidak mempunyai lafaz *mufrad*. Sekiranya diperlukan penggunaan kata *mufrad* kepada perkataan *jaysh*, boleh digunakan perkataan *jundi* sebagai *mufrad* dari sudut makna.

Perlu diberi perhatian bahawa *ism al-jam'* berbeza dengan *ism al-jins* dan *jam' al-jam'*. *Ism al-jins* ialah perkataan yang menunjukkan makna jamak, tetapi ia mempunyai kata *mufrad*. Kata *mufradnya* ditentukan dengan cara menambah *ta' marbutah* atau *ya' nisbah* pada akhir perkataan tersebut. Contohnya, *tamr mufradnya tamrah*, *shajar mufradnya shajarah* dan *'arab mufradnya 'arabi* ('Abbas Hasan t.th., 1:21-22; al-Ghalayini 1987, 2:65). Manakala *jam' al-jam'* pula perkataan jamak (yang menunjukkan bilangan yang lebih daripada sembilan) yang dijamakkan. Contohnya, *rijal-rijalat*, *buyut-buyutat*, *afadil-afadilun* ('Asi & Ya'qub 1987: 113; al-Ghalayini 1987, 2:67).

Kesimpulannya, *ism al-jam'* (kata nama jamak) ialah kata nama yang menunjukkan makna jamak dan tidak mempunyai kata *mufrad* seperti *nafar*, *qawm* dan *bashar*. Ia berbeza dengan *ism al-jins* yang mempunyai kata *mufrad* dan berbeza juga dengan *jam' al-jam'* yang merupakan kata jamak yang dijamakkan.

TEORI PENGGUNAAN KATA NAMA JAMAK
DALAM TATABAHASA ARAB MENGIKUT
PANDANGAN SARJANA BAHASA ARAB

Berdasarkan pandangan beberapa orang sarjana silam dan ilmuwan mutakhir yang dinyatakan di atas, terdapat beberapa teori penggunaan kata nama jamak yang boleh dinyatakan dalam kajian ini. Kata nama jamak ialah lafaz yang digunakan untuk maksud jamak seperti yang dinyatakan oleh tokoh-tokoh tersebut. Dari segi penggunaan istilah, al-Mubarrid (1979) dianggap antara tokoh terawal yang menggunakan istilah *ism al-jam'* (kata nama jamak) dalam karangan beliau *al-Muqtadab*, manakala Sibawayh (t.th.) dan al-Suyuti (t.th.) tidak menggunakan istilah ini secara khusus.

Daripada contoh yang diberikan oleh semua tokoh tersebut, dapat disimpulkan kata nama jamak terbahagi kepada dua kelompok. Pertama, *li al-adamiyyin* atau *li al-'aqil* dan kedua, *li ghayr al-adamiyyin* atau *li ghayr al-'aqil*. Kelompok pertama ialah kata nama jamak yang secara khususnya digunakan untuk manusia seperti *sha'b*, *qabilah* dan *qawm*. Manakala

kelompok kedua ialah yang digunakan untuk bukan manusia seperti *ibil*, *ghanam*, *khayl* dan *da'n*. Kata nama jamak daripada kelompok pertama banyak diulang sebutannya dalam al-Qur'an

Dari segi penggunaan, ia boleh digunakan dengan penggunaan *mufrad*, *muthanna* atau jamak seperti yang dinyatakan oleh al-Ghalayini (1987, 2:65), 'Abd al-Majid (2001), al-Hamlawi (2008: 132), al-Razi (1990, 12:20), al-Zamakhshari (1987, 3:149) dan Ibn Hisham (1995: 85). Penggunaan secara *mufrad* ialah kerana mengambil kira lafaznya (dalam bentuk kata *mufrad*) dan penggunaan secara jamak pula kerana mengambil kira maknanya. Walau bagaimanapun, penggunaan secara jamak adalah lebih baik menurut pandangan dua tokoh ini kerana ia banyak digunakan dalam al-Qur'an.

Al-Mubarrid (1979) pula menyatakan kata nama jamak untuk *ghayr al-adamiyyin* (bukan manusia) mesti digunakan dengan penggunaan *mu'annath* (untuk jenis betina) dan tidak boleh digunakan dengan penggunaan *mudhakkar* (untuk jenis jantan). Contohnya, penggunaan yang betul ialah dengan menyebut *هذه غنم* dan *تلك إبل*, bukannya *هنا غنم* dan *ذلك إبل*. Ini kerana perkataan *ghanam* dan *ibil* ialah kata nama jamak untuk bukan manusia. Justeru, ia mesti diperlakukan seperti perkataan *mu'annath*.

Selain itu, kata nama jamak juga boleh *ditasghirkan* dengan menggunakan kaedah dalam *mentasghirkan* kata nama *mufrad* mengikut pandangan Sibawayh (t.th., 3:494) dan al-Mubarrid (1979, 2:291) (*tasghir* atau *mimitan* ialah kata nama

yang menunjukkan nilai-nilai tertentu seperti pengurangan dan penghinaan. Polanya ialah: *فَعِيلٌ*, *فَعِيلٌ* dan *فَعِيلٌ*). Mereka berpandangan tidak perlu mengembalikan dan menukar kata nama jamak tersebut kepada *mufrad* untuk *mentasghirkannya*. Contoh yang diberikan oleh Sibawayh ialah *rakb* yang boleh *ditasghirkan* kepada *rukayb*. Berdasarkan contoh ini, lafaz *rakb* boleh terus *ditasghirkan* kepada *rukayb* tanpa ditukar kepada *rakib* terlebih dahulu. Contoh yang diberikan oleh al-Mubarrid pula ialah *bashar-bushayr*, *qawm-quwaym* dan *raht-ruhayt*.

KATA NAMA JAMAK MENURUT SARJANA BAHASA ARAB

Bilangan perkataan yang tergolong dalam kategori kata nama jamak tidak banyak terdapat dalam bahasa Arab. Para ahli nahu juga tidak membincangkannya secara terperinci, malahan mereka sekadar menyebutnya secara sepintas lalu seperti yang telah dijelaskan sebelum ini. Para sarjana tidak menetapkan bilangan tertentu bagi kata nama jamak.

Jika diteliti karya para sarjana tatabahasa Arab silam seperti Sibawayh, al-Mubarrid dan al-Suyuti; dan kontemporari seperti 'Abbas Hasan, al-Ghalayini, 'Asi & Ya'qub dan Abu Sa'id, didapati bahawa terdapat perkataan yang disebut oleh semua sarjana dan terdapat pula yang hanya disebut oleh sebahagian mereka. Fenomena ini dijelaskan dalam Jadual 1 hingga 3 di bawah:

JADUAL 1. Kata nama jamak menurut sarjana silam

Sarjana Silam				
Bil	<i>Ism al-Jam'</i>	Sibawayh	al-Mubarrid	al-Suyuti
1	قوم (<i>qawm</i>)	√	√	√
2	رهط (<i>raht</i>)	√	√	√
3	نفر (<i>nafar</i>)	√	√	
4	نمسوة (<i>niswah</i>)	√	√	
5	بشر (<i>bashar</i>)		√	
6	تنوخ (<i>tanukh</i>)			√
7	ركب (<i>rakb</i>)	√		
8	غنم (<i>ghanam</i>)		√	√
9	إبل (<i>ibil</i>)		√	
10	خيّل (<i>khayl</i>)			√

JADUAL 2. Kata nama jamak menurut sarjana kontemporari

Bil	Ism al-jam'	Sarjana Kontemporari			
		Hasan	al-Ghalayini	'Asi & Ya'qub	Abu Sa'id
1	قوم (qawm)		√	√	√
2	رهط (rahit)		√		
3	جماعة (jama'ah)	√			
4	معشر (ma'shar)		√		
5	ثلة (thullah)		√		
6	جيش (jaysh)		√		
7	شعب (sha'b)		√	√	√
8	قبيلة (qabilah)		√	√	
9	فريق (fariq)			√	√
10	أهل (ahl)				√
11	خصم (khasm)				√
12	طائفة (ta'ifah)				√
13	حي (hayy)				√
14	ركب (rakb)			√	
15	فلك (fulk)	√		√	
16	غنم (ghanam)		√		
17	إبل (ibil)	√	√		
18	خيل (khayl)		√		
19	نعم (nacam)		√		
20	ضأن (da'n)		√		

JADUAL 3. Kata nama jamak yang disebut oleh sarjana silam dan kontemporari

Bil	Ism al-Jam'	Sarjana Silam			Sarjana Kontemporari			
		Sibawayh	al-Mubarrid	al-Suyuti	Hasan	al-Ghalayini	'Asi & Ya'qub	Abu Sa'id
1	قوم (qawm)	√	√	√		√	√	√
2	رهط (rahit)	√	√	√		√		
3	ركب (rakb)	√					√	
4	غنم (ghanam)		√	√		√		
5	إبل (ibil)		√		√	√		
6	خيل (khayl)			√		√		

KATA NAMA JAMAK DALAM AL-QUR'AN

Berdasarkan penelitian terhadap kata nama jamak yang disenaraikan oleh para sarjana, kajian ini dapat

menyenaraikan kata nama jamak yang terdapat dalam al-Qur'an setelah melakukan pencarian berbantuan *al-Mu'jam al-Mufahras li Alfaz al-Qur'an al-Karim* sebagaimana berikut:

JADUAL 4. Senarai Kata Nama Jamak dalam al-Qur'an

Kata Nama Jamak					
Bil	Perkataan	Maksud	Bil	Perkataan	Maksud
1	القوم	kaum	10	قبائل	kabilah/suku puak
2	طائفة / طائفتان	segolongan	11	بشر	manusia
3	خصم / خصمان	golongan yang berselisih faham	12	نفر	rombongan
4	فريق / فريقان	puak/kumpulan	13	أهل / أهليون	ahli
5	جند / جنود	tentera	14	رهط	kaum keluarga
6	أمة / أمم	umat	15	عشيرة	kaum kerabat
7	معشر	sekalian	16	نسوة	perempuan-perempuan
8	شعوب	bangsa	17	ثلة	sekumpulan
9	الفلك	bahtera/kapal	18	الركب	kafilah (pembawa dagangan)

Jadual 4 menunjukkan tidak terdapat banyak kata nama jamak dalam al-Qur'an. Ia juga menunjukkan kata nama jamak dalam al-Qur'an digunakan dalam pelbagai bentuk. Kepelbagaian penggunaan itu ialah sebagaimana perbincangan berikut.

DAPATAN DAN PERBINCANGAN

Berdasarkan analisis yang telah dibuat terhadap kata nama jamak yang terdapat dalam al-Qur'an, kajian ini dapat menyenaraikan dapatan yang diperoleh berdasarkan matlamat dan objektif kajian.

Kajian mendapati bab kata nama jamak tidak banyak dibincangkan oleh para ulama bidang nahu. Tidak terdapat banyak tulisan yang membincangkan bab ini secara khusus, sama ada kitab-kitab terdahulu mahupun yang terkemudian. Di samping itu, kewujudan kata nama jamak dalam bahasa Arab ialah dalam jumlah yang sedikit. Sebahagian daripadanya disebut dalam al-Qur'an dan sebahagian yang lain pula tidak disebut. Antara yang disebut dalam al-Qur'an ialah perkataan *qawm*, *ummah*, *khasm* dan lain-lain, dan yang tidak disebut dalam al-Qur'an ialah perkataan *jaysh*.

Dari segi penggunaan, secara umumnya, kata nama jamak boleh digunakan dengan penggunaan sebagai *mufrad*, mengambil kira lafaznya, dan dengan penggunaan sebagai jamak, mengambil kira maknanya (al-Ghalayini 1987, 2:64-65; al-Hamlawi 2008: 132; al-Razi 1990, 12:20; al-Zamakhshari 1987, 3:149; al-Ansari 1995: 85). Dalam al-Qur'an, terdapat juga kata nama jamak dalam bentuk *muthanna* seperti dalam surah al-Hajj (al-Qur'an 22:19) yang disalah tafsir oleh orientalis dan disebut sebelum ini ('Abd al-Majid 2001).

Dari segi kekerapan, kata nama jamak yang paling banyak digunakan dalam al-Qur'an ialah perkataan *qawm*. Ia digunakan dalam pelbagai bentuk, sama ada sebagai *ma'rifah*, *nakirah* atau disandarkan kepada *damir-damir* yang berbeza. Secara lebih terperinci, perkataan القوم disebut 206 kali; قوم – 47 kali, قوما – 40 kali, قومه – 56 kali, قومها – 2 kali, قومهم – 9 kali, قومك – 11 kali, قومي – 5 kali, قومي – 11 kali, قومي – 5 kali, menjadikan jumlah keseluruhannya 383 kali disebut dalam al-Qur'an ('Abd al-Baqi t.th.: 739-745).

Dalam al-Qur'an, perkataan *qawm* hanya digunakan dengan lafaz *mufrad* (iaitu قوم), manakala lafaz *muthanna* (قومان) dan jamak (اقوام) tidak digunakan. Walaupun perkataan *qawm* digunakan dalam bentuk *mufrad*, tetapi maknanya masih lagi jamak. Ia terserlah dari segi penggunaan kata kerja

dan kata ganti nama yang berkaitan dengan perkataan *qawm*. Contoh penggunaan kata kerja dalam bentuk jamak selepas perkataan *qawm* ialah seperti ayat berikut (al-An'am 6:97):

فَدَفَّصَلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٩٧﴾

Ayat berikut pula ialah contoh penggunaan kata ganti nama yang disandarkan kepada *qawm* dan menunjukkan ia berbentuk jamak (al-Ma'idah 5:11):

يَتَّيِبُهَا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا أَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ أَن يَسْطُورُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنكُمْ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۗ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾

Selain itu, perkataan *qawm* juga disandarkan (*idafah*) kepada kelompok tertentu seperti 'Ad, Hud, Thamud, Tubba', Fir'aun, Nuh, Salih dan Lut.

Antara contoh *idafah* kepada kaum-kaum tertentu ialah (Hud, 11:89) dan (al-Dukhan, 44:3):

وَيَنْقُورِمْ لَا تَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي أَن يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ وَمَا قَوْمُ لُوطٍ مِّنكُمْ بِبَعِيدٍ ﴿٨٩﴾
أَهُمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ أَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ ﴿٤٤﴾

Terdapat juga kata nama jamak yang tidak disebut lafaz *mufradnya* dalam al-Qur'an. Kata nama jamak tersebut ialah perkataan *qabilah* dan *sha'b* yang disebut lafaz jamaknya sahaja, iaitu *qaba'il* dan *shu'ub*. Kedua-dua kata nama jamak ini hanya disebut sekali sahaja dan dalam ayat yang sama, iaitu (al-Hujurat 49:13):

يَتَّيِبُهَا لِلنَّاسِ إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِن ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَاهُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا

Kedua-duanya disebut dengan lafaz jamak dan dengan penggunaan jamak juga. Perkataan *shu'ub* dan *qaba'il* tidak disebut *mufradnya*, bahkan lafaz *muthannanya* juga tidak disebut dalam al-Qur'an.

Ada juga kata nama jamak yang disebut *muthannanya* dalam al-Qur'an, iaitu perkataan *ta'ifah*, *khasm* dan *fariq*. Ia disebut dalam ayat-ayat berikut al-Hujurat (49:9), al-Hajj (22:19) (al-Naml (27:45):

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا

هَذَا نِ حَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَيْبٍ

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا أَنْ اعْبُدُوا

اللَّهِ فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ

Jika diteliti dalam ayat-ayat di atas, ketiga-tiga kata nama jamak ini disebut dengan menggunakan lafaz *muthanna*, tetapi dari segi penggunaannya ia

digunakan sebagai jamak dengan mengambil kira maknanya. Ketiga-tiga perkataan ini juga tidak terdapat lafaz jamaknya dalam al-Qur'an tetapi hanya disebut lafaz *muthanna* dan *mufrad* sahaja dengan penggunaan sebagai jamak. Antara lafaz *ta'ifah* disebut yang disebut secara *mufrad* ialah dalam ayat-ayat al-Qur'an (3:69, 3:154, 4:102, 7:87 & 9:122). Lafaz *mufrad* bagi *khasm* pula disebut sekali dalam al-Qur'an (37:21); dan lafaz *fariq* pula didapati dalam ayat-ayat (2:75, 3:23, 16:54, 23:109, 23:48, 30:33 & 33:12).

Di samping itu, kajian mendapati terdapat dua kata nama jamak yang disebut *mufrad* dan jamaknya dalam al-Qur'an, tanpa disertakan lafaz *muthanna*, iaitu perkataan *ummah* (lafaz jamaknya *umam*) dan perkataan *jund* (lafaz jamaknya *junud*). Kedua-dua kata nama jamak ini, sama ada dengan lafaz *mufrad* atau jamak, digunakan dengan penggunaan *mufrad* dengan mengambil kira lafaznya, dan digunakan juga dengan penggunaan jamak dengan mengambil kira maknanya. Penggunaan kedua-dua kata nama jamak ini boleh diteliti dalam jadual di bawah:

JADUAL 5. Lafaz *ummah/umam* dan *jund/junud* berdasarkan penggunaannya dalam al-Qur'an

Kata Nama Jamak	Lafaz	Penggunaan	Contoh ayat
<i>Ummah / umam</i>	<i>mufrad (ummah)</i>	<i>mufrad</i>	وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ (23: 52)
		jamak	وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ (3: 104)
	jamak (<i>ummah</i>)	<i>mufrad</i>	قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ (7: 38)
		jamak	وَأُمَمٌ سُمِّعْتُهُمْ ثُمَّ يَمْسُهُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ (11: 48)
<i>Jund / junud</i>	<i>mufrad (jund)</i>	<i>mufrad</i>	حُنْدٌ مَّا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ (38: 11)
		jamak	وَأَتْرَكَ الْبَحْرَ رَهْوًا إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ (44: 24)
	jamak (<i>junud</i>)	<i>mufrad</i>	فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا (9: 40)
		jamak	وَجُنُودٌ إِنْ لَيْسَ أَجْمَعُونَ (26: 95)

Jadual 5 menunjukkan secara jelas bentuk penggunaan kedua-dua kata nama jamak ini dalam al-Qur'an, sama ada dalam bentuk *mufrad* atau jamak; dan dengan penggunaan sebagai *mufrad* atau jamak.

Selain perkataan *ummah – umam* dan *jund – junud*, terdapat satu lagi kata nama jamak yang disebut dengan lafaz *mufrad* dan jamak dalam al-Qur'an, iaitu *ahl* (jamaknya *ahlun*). Penggunaan kata nama jamak ini dapat dilihat dalam jadual di bawah:

JADUAL 6. Contoh penggunaan lafaz *Ahl* (Lafaz *Mufrad*) dan *Ahlun* (Lafaz Jamak) dalam al-Qur'an

Kata Nama Jamak	Bentuk Lafaz	Contoh Ayat al-Qur'an
<i>Ahl/ahlun</i>	<i>mufrad</i> (3: 70)	يٰۤاَهْلَ الْكِتٰبِ لِمَ تَكْفُرُوْنَ بِآيٰتِ اللّٰهِ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ ﴿٧٠﴾
	<i>jamak</i> (48: 11)	سَيَقُوْلُ لَكَ الْمُخَلَّفُوْنَ مِنَ الْاَعْرَابِ شَغَلْنَا اَمْوَالَنَا وَاَهْلُوْنَا

Kata nama jamak lain yang disebut dalam al-Qur'an hanya disebut dalam bentuk *mufrad*, tanpa *muthanna* dan jamak. Kata nama jamak tersebut ialah *thullah*, *nafar*, *ahl*, *raht*, *'ashirah*, *ma'shar*, *bashar*, *fulk* dan *rakb*. Walau bagaimanapun, dari segi penggunaan ia digunakan dengan penggunaan jamak dengan mengambil kira maknanya. Bentuk penggunaan semua kata nama jamak ini dapat difahami dengan jelas melalui contoh-contoh dalam jadual berikut:

JADUAL 7. Contoh penggunaan kata nama jamak dalam al-Qur'an

Bil	Kata Nama Jamak	Contoh ayat al-Qur'an
1	ثَلَاة (<i>thullah</i>)	ثَلَاةٌ مِنَ الْاَوْلٰىيْنَ ﴿٥٦﴾ (56: 13)
2	نَفَر (<i>nafar</i>)	وَإِذْ صَرَفْنَا اِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُوْنَ الْقُرْءَانَ (46: 29)
3	رَهْط (<i>raht</i>)	وَكَانَ فِي الْمَدِيْنَةِ سَعَةً رَّهْطٌ يُفْسِدُوْنَ فِي الْاَرْضِ وَلَا يُصْلِحُوْنَ ﴿٤٨﴾ (27: 48)
4	عَشِيْرَةٌ (<i>'ashirah</i>)	وَأَنْذِرْ عَشِيْرَتَكَ الْاَقْرَبِيْنَ ﴿٢١٤﴾ (26: 214)
5	مَعْشَر (<i>ma'shar</i>)	وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيْعًا نَبِمَعْتَرِ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْبَرْتُمْ مِّنَ الْاِنْسِ (6: 128)
6	بَشَر (<i>bashar</i>)	فَقَالُوْا اٰتَيْنٰكُمْ يٰدُوْنَا فَكْفَرُوْا وَتَوَلَّوْا ﴿٦٤﴾ (64: 6)
7	الْفَلَكَ (<i>al-fulk</i>)	... وَالْفَلَكَ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ (2: 164)
8	الرَّكْب (<i>al-rakb</i>)	... وَهُمْ بِالْعُدُوَّةِ الْقُصُوٰى وَالرَّكْبِ اَسْفَلَ مِنْكُمْ ﴿٤٢﴾ (8: 42)

KESIMPULAN

Kajian ini menunjukkan bahasa Arab ialah bahasa yang kaya dengan pelbagai bentuk perkataan dan penggunaan dalam ayat. Tatabahasa dan gaya bahasa yang indah serta kosa kata yang kaya dengan pelbagai bentuk menjadikan bahasa Arab sangat istimewa. Kata nama jamak ialah sebahagian daripada kepelbagaian dan kehebatan bahasa Arab ini. Penggunaannya dalam al-Qur'an menjadikan ia lebih istimewa kerana al-Qur'an ialah contoh bahasa Arab yang paling fasih serta dijamin keasliannya dan dipelihara oleh Allah SWT hingga ke hari kiamat.

Terdapat 18 kata nama jamak berkaitan manusia yang telah dikenal pasti disebut dalam al-Qur'an dan diuraikan dalam kajian ini, iaitu: قوم, طائفة, خصم, فريق, جند, أمة, معشر, شعوب, قبائل, بشر, ثلاثة dan نفر. Kata nama jamak ini telah digunakan dalam al-Qur'an dalam pelbagai bentuk. Ada antaranya dalam bentuk *mufrad* sahaja seperti *raht*, ada juga dalam bentuk *mufrad* dan *muthanna* seperti (*ta'ifah – ta'ifatan*), ada pula dalam bentuk *mufrad* dan jamak seperti (*ummah – umam*), dan ada pula dalam bentuk jamak sahaja tanpa *mufrad* dan *muthanna* seperti *shu'ub* dan *qaba'il*. Selain itu, kata nama jamak digunakan dengan penggunaan *mufrad* (يُعامل معاملة المفرد) dengan mengambil kira lafaznya dan digunakan dengan penggunaan jamak (يُعامل معاملة الجمع) dengan mengambil kira maknanya. Bentuk yang kedua inilah yang paling banyak digunakan dalam al-Qur'an.

Walaupun kajian ini hanya mengenal pasti dan menghuraikan sedikit sahaja penggunaan kata nama jamak dalam al-Qur'an (iaitu 18 jenis perkataan), namun setiap item kata nama jamak tersebut banyak diulang penggunaannya dalam kitab suci ini seperti perkataan *qawm* yang disebut sebanyak 383 kali. Oleh kerana ia banyak disebut dalam al-Qur'an, pemahaman terhadap konsep dan bentuk penggunaannya sangat penting untuk menolak keraguan dan tohmahan terhadap ayat-ayat suci al-Qur'an, seterusnya meningkatkan keyakinan dan keimanan seseorang Muslim dan Mukmin terhadap al-Qur'an dalam kehidupan mereka. Oleh kerana penumpuan kajian ini hanya kepada penggunaan kata nama jamak untuk manusia, beberapa kajian perlu dilakukan terhadap penggunaan kata nama jamak untuk kategori bukan manusia pula.

RUJUKAN

- 'Abbas H. t.th. *al-Nahw al-Wafi*. Jil. 1. al-Qahirah: Dar al-Ma'arif.
- 'Abd al-Majid, Abu Sa'id Muhammad. 2001. al-Radd 'ala awham al-wahimin alladhina hawalu al-tashkik fi ba'd masa'il al-nahw fi al-Qur'an al-Karim. *Majallat Itihad al-Jami'at al-'Arabiyyah* 39(2): 173-222.
- 'Abd al-Baqi, Muhammad Fu'ad. t.th. *al-Mu'jam al-Mufahras li Alfaz al-Qur'an al-Karim*. Indonesia: Maktabat Dahlan.
- Abdul Rashid Ahmad. 2009. Aspek-aspek kemukjizatan al-Qur'an. *al-Bayan Journal of Quran and Hadith Studies* 7(1):
- Ahmad Husayn, Nasr al-Din. 2002. *Wujuh al-I'jaz fi al-Khitab al-Uslubi wa al-Ma'rifi li al-Qur'an al-Karim*. Gombak: Pusat Penyelidikan Universiti Islam Antarabangsa Malaysia.
- Ahmad Shihui, 'Abd al-Salam. 2000. *Madkhal Islami ila al-Lughawiyat al-'Ammah*. Gombak: Pusat Penyelidikan Universiti Islam Antarabangsa Malaysia.
- al-Ansari, Ahmad Makki. 1984. *Nazariyyat al-Nahw al-Qur'ani*. t.tp.: Dar al-Qiblah li al-Thaqafah al-Islamiyyah.
- Arnida A. Bakar, Lubna Abd. Rahman, Wan Azura Wan Ahmad. 2008. *Mengenal Bahasa Arab Melalui al-Qur'an*. Nilai: Penerbit Universiti Sains Islam Malaysia.
- 'Asi, Mishal & Ya'qub, Imil Badi'. 1987. *al-Mu'jam al-Mufassal fi al-Lughah wa al-Adab*. Jil.1. Bayrut: Dar al-'Ilm li al-Malayin.
- al-Ghalayini, Mustafa. 1987. *Jami' al-Durus al-'Arabiyyah*. Jil. 2. Bayrut: al-Maktabah al-'Asriyyah.
- Glosari Bahasa dan Kesusasteraan*. 1996. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- al-Hamlawi, Ahmad. 2008. *Shadha al-'Urffi Fann al-Sarf*. al-Qahirah: Dar al-Fadilah li al-Nashr wa al-Tawzi' wa al-Tasdir.
- Ibn Hisham, Abu Muhammad 'Abd Allah Jamal al-Din al-Ansari. 1995. *Sharh Shudhur al-Dhahab fi Ma'rifat Kalam al-'Arab*. Tahkik. 'Abd al-Hamid, Muhammad Muhy al-Din. Bayrut: al-Maktabah al-'Asriyyah.
- Idris Abdullah. 2010. *Tatawwur al-Balaghah wa Ba'd A'lamiha*. Bangi: Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Kamarul Shukri Mat Teh. 2010. *Perkembangan Awal Nahw Arab*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- al-Mu'jam al-'Arabi al-Asasi*. 1988. t.tp.: al-Munazzamah al-'Arabiyyah li al-Tarbiyyah wa al-Thaqafah wa al-'Ulum.
- al-Mubarrid, Abu al-'Abbas Muhammad ibn Yazid. 1399H. *Kitab al-Muqtadab*. Jil. 2. Tahkik. 'Abd al-Khaliq, Muhammad. al-Qahirah: al-Majlis al-'Ala li al-Shu'un al-Islamiyyah.
- Muhammad Marwan Ismail & Wan Moharani Mohammad. 2008. *Kajian Tatabahasa Arab Dahulu dan Sekarang*. Nilai: Penerbit Universiti Sains Islam Malaysia.
- al-Qattan, Manna'. 1998. *Mabahith fi 'Ulum al-Qur'an*. Bayrut: Mu'assasat al-Risalah.
- al-Razi, Fakhr al-Din Muhammad ibn 'Umar. 1990. *al-Tafsir al-Kabir*. Jil. 23. Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Sibawayh, 'Amru ibn 'Uthman. t.th. *Kitab Sibawayh*. Jil. 3. Tahkik. Harun, 'Abd al-Salam Muhammad. al-Qahirah: Maktabat al-Khanji.
- al-Suyuti, 'Abd al-Rahman Jalal al-Din. t.th. *al-Muzhir fi 'Ulum al-Lughah wa Anwa'ih*. Jil. 2. al-Qahirah: Dar al-Turath.
- al-Zamakhshari, Mahmud ibn 'Umar. 1987. *al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil wa 'Uyun al-Aqawil fi Wujuh al-Ta'wil*. Jil. 3. Tahkik. Ahmad, Mustafa Husayn. al-Qahirah: Dar al-Rayyan li al-Turath.
- Zamri Rajab & Kaseh Abu Bakar. 2011. Penggunaan shahid al-Qur'an dalam Kitab *Sharh Ibn 'Aqil* dan *Sharh Qatr al-Nada wa Ball al-Sada Bab al-Marfu'at*: Satu kajian bandingan. *Gema Online™ Journal of Language Studies* 11(2): 83-98.

Hakim Zainal
Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 UKM Bangi
Selangor Darul Ehsan
MALAYSIA
haza@ukm.edu.my

Fardiyuz Abdul Mutalib
Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 UKM Bangi
Selangor Darul Ehsan
MALAYSIA